

BELLE TEN

Cilt : XVIII

Nisan 1954

Sayı : 70

ESKİ ÖNASYA DİNLERİNDE
MONOTEİST TEMAYÜLLER

Doç. Dr. FÜRÜZAN KINAL

Din, insanlık için her devirde ve her zaman en büyük bir ihtiyaç olmuştur. Asrımızın insanı bile bilhassa hayat ve ölüm gibi beşer akıl ve idrakinin üstünde kalan tabii büyük hâdiseler karşısında dine baş vurmaktadır. Bugünkü medenî cemiyetlerin hemen hepsi, dinler tarihinde “Büyük dinler” denilen tek tanrılı bir dine sahiptirler. Eski devirlerin çok tanrılı (Politheiste) dinlerinden bugünün tek tanrılı (Monotheiste) inanışlarına nasıl geçilmiştir? Tek tanrı şuuru, din kitaplarının söylediği gibi, birdenbire vahiy suretiyle mi, yoksa her tekâmül gibi tedricen mi uyanmıştır?

İşte bu soruları cevaplandırabilmek için, eski Önasya (Anadolu, Mezopotamya ve Mısır) medeniyetlerinde Tarihten önceki (Prehistorique) devirlerden başlayarak M.ö. I. Bine kadar tezahür eden dinî inançlarda monoteist temayüller olup olmadığı araştırılacaktır.

Din Fikrinin doğuşu:

Modern Etnoloji müşahedelerinin yardımı ile ilk insanlarda din fikrinin nasıl doğduğu tesbit edilmiştir. Gerçekten de iptidai insanlar gök gürültüsü ve yıldırımdan veya yırtıcı hayvanlardan korktukları gibi, kendilerine faydası dokunan ay ve güneş ışığı veya su ve ateş gibi tabiat kuvvetlerine karşı da saygı ve sevgi duymuşlardır. İnsan, kendi kuvvetinden üstün olan bu varlıklara

hürmet ederse, onların şerlerinden kurtulacağını veya lütufkâr tabiat kuvvetlerinden daha çok faydalanacağını idrak ederek bu varlıkları kutsallaştırmış ve onlara tapmağa başlamıştır. Bu suretle doğmuş olan din mefhumu sırasıyla fetişizm, animizm ve totemizm tekâmül merhalelerini aşarak tabiat kuvvetlerine tapma esasına dayanan natüralizm safhasına erişmiştir.

Eski Şark medeniyetlerinde, insanlar şehirler kurarak toplu bir halde yaşamağa başladıkları yazısız devirlerde din, bu iptidai merhalelerden çoktan kurtulmuş bir şekilde karşımıza çıkmaktadır. Gerçekten bu devirlerdeki inanışlar çeşitli tabiat kuvvetlerine tapma şeklinde olduğundan, bizzarure çok tanrılı (Politheiste) bir karakterdedir. Bu yazısız devirlerin dinî inançlarını mezar hediyeleri, idoller, ölü gümmе âdetleri gibi münhasıran arkeolojik vesikalar teşkil eder. Yazının icadı ile bu vesikalar konuşmağa başlar ve böylece mühür tasvirleri, kabartmalar ve heykeller yanında efsaneler, destanlar, tanrı ve kurban listeleri de bu maksat için kullanılır. Ayrıca eski Mısır'da ölümler kitabı, chram metinleri, İbraniler'de Tevrat başlıca yazılı kaynakları teşkil ederler.

A n a d o l u :

Eski Anadolu'da M. ö. III. Bin yılında Bakırçağ medeniyeti hâkimdir. Bu kültür Doğu, Orta ve Batı Anadolu olmak üzere birbirinden farklı üç bölge gösterir.¹ Bu arkeolojik taksimat, şehir kuruluşlarına, çanak-çömlek imallerine, ölü gömme âdetlerine göre yapıldığı halde, her üç bölgede de bu devir sâkinlerinin dinî inançlarını gösteren birtakım idollere rastlanmıştır. Bunlar kilden veya taştan yapılan ve ilk devirlerde daire vücutlu² sonra gittikçe insan şeklini alan figürinlerden ibarettir. Bazan her iki cinsi gösteren bu iptidai heykelcikler, umumiyetle elleri göğüsleri üzerinde çıplak bir kadın vücudunu gösterirler. Henüz giyimsiz devirlerin hâtrası olan bu kadın idoller, eski Anadolu'da bir "Tabiat ana" kültürünün mevcudiyetine delil sayılmaktadır.³ Bu idoller mahallî farklar göstermekle beraber, mahiyetlerinin aynı olduğuna ve tek bir fikri ifade ettiğine şüphe edilmez, fakat bu müşterek vasıfıdan bir "anthropo-

¹ K. Bittel, Praehistorische Forschung in Kleinasien, İstanbul 1934.

² T. Özgüç, Arkeoloji araştırmaları, D.T.C.F. Dergisi (İstanbul 1941)den ayrı basım.

³ B. Landsberger, Belleten 10 (Ankara 1939) s. 229.

morphisme” ile muttassıf bir monoteizm düşünmek,⁴ herhalde henüz çok erken ve yersiz olur, kanaatindeyiz.

Nitekim, Bakırçağını takip eden Eski Hitit veya Asur ticaret Kolonileri çağında yine çok tanrılı bir dinle karşılaşılıyor. Gerçekten Orta Anadolu'nun yazılı vesikalariyle tarih ışığına çıktığı bu devrin (M. ö. II. Binyıl başları) dinî inanışları için bütün malzemeyi bize Kültepe (Kayseri) tabletleri üzerinde görülen mühür baskıları ile vesikalarda zikredilen “Theophore” (Tanrı adını taşıyan şahıs isimleri) adlar vermektedir. Bu vesikaların tetkiki ile eski Kaneş (Kültepe) şehrindeki Asurlu kolonistler mahallesinde başta Asur devletinin baş ilâhı Asur olmak üzere, Şamaş, İştâr-Adad'dan mürekkep olan sâmi teslisi tebcil edildiği anlaşılmıştır.⁵ Bu meyanda Zababa⁶ kültü de Akkad'lı Sargonun seferi ile Orta Anadolu'ya girmiş bulunuyordu. Yine Kültepe mühür baskıları üzerindeki tasvirlerle burada Mezopotamya'nın Sular ve Okyanuslar hâkimi tanrı Ea ile onun kapı tanrısı Usmu'ya tapıldığını biliyoruz.⁷ Bundan başka Kültepe tabletlerinde Sin, Belum, Amurru, İlabrat, Şahan, Sarramatin gibi sâmi tanrıların yanında Haranatum, Hikişa, Kubabat, Ana ve Nipaş gibi yerli halkın tanrıların da isimleri geçmektedir. Teofor adlar içinde ise Anum, Ea, Enlil, Dagan, İrah, Ela ve İshara tanrı adları görülmektedir.⁸ Yer adları arasında Büyük Hitit Devleti zamanında Fırtına tanrısının mukaddes buğalarından biri olan Şeriş geçmekle beraber⁹ ismin başında tanrı determinatifi olmadığından aynı ulûhiyetle ilgili olup olmadığı kestirilememektedir.

Böylece M. ö. II. Binyıl başlarında Orta Anadolu'da yerli halkın kendi tanrılarıyla birlikte, Akkad krallarının Anadolu seferleri veya Asurlu tüccarlar vasıtası ile gelen Mezopotamya tanrılarına da tapıldığı anlaşılmaktadır. Bu tanrıların her biri bir tabiat kuvvetini temsil ediyorlardı. Bu devri takip eden Yeni Hitit Devleti zamanında da aynı prensiplere sadık kalındığını görüyoruz. Bu devir için vesikalarımız hem çok, hem de çeşitlidir.

⁴ R. O. Arık, not 2 deki makalenin önsözü, s. 853.

⁵ B. Hrozny, Die aelteste Geschichte Vorderasiens (Praha 1940), s. 146.

⁶ E. Laroche, Recherches sur les noms des dieux hittites, Paris 1947, s. 21 de Zababa (Wurunkatte) demektir.

⁷ F. Kinal, D.T.C.F. Dergisi X, 1-2 (Ankara 1952) s. 106.

⁸ A. Götze, Kulturgeschichte des Alten Orients, (München 1933), s. 75.

⁹ E. Bilgiç, Belleten 39 (1946), s. 421.

Gerçekten de Hitit Devleti muahedelerinin sonlarında âkit tarafların tanrılarını şahit olarak göstermek âdet olduğundan, birçok tanrı adları sayılıyordu. Bundan başka hangi tanrıya senenin hangi gününde bayram ve kurban yapılacağını gösteren listeler vardır.¹⁰ Fakat Hitit tanrılarıyla münasebettar vesikaların en mühimi, tanrı heykellerini tasvir eden metinlerdir. Meselâ bu metinlerden birinde aynen şöyle denilmektedir: “Tamarmara şehrinin tanrısı Sulikatte'nin heykeli gümüşten dir. Bu bir erkek şeklinde yapılmıştır ve tah-tadan bir aslan üzerinde durmaktadır. Sağ elinde gümüşten bir kılıç, sol elinde bir insan kafası tutmaktadır”.¹¹ Gümüşten olduğuna göre, küçük çapta bir figürin olarak kabul edilmesi gereken bu tanrının, Hititlerin Yazılıkaya açık hava mâbedlerindeki tanrı tasvirlerinden 30 numaralı tanrı olduğu tesbit edilebilmiştir.

Fakat bütün bu bol malzemeye rağmen, bugün henüz Hitit panteonunu tam olarak tesbit edecek durumda değiliz. Bunun sebebi bu panteonun binlerce tanrıyı ihtiva etmesidir. Filvaki, bizzat Hititler bir metinde Bin tanrının mevcudiyetine işaret etmektedirler.¹² Bu rakam bir söz gelişi kabul edilse bile, bir taraftan Yazılıkaya'daki seksen tanrı kabartması, diğer taraftan Anadolu'nun muhtelif yerlerinde bulunan müteaddid tanrı tasvirleri ile Hitit panteonunun zenginliği hakkında delillere sahip bulunuyoruz.

Burada herşeyden evvel belirtilmesi gerekli olan nokta, bu zengin panteonun — tâbir caizse — kozmopolit karakterde olmasıdır. Gerçekten öyle anlaşılıyor ki, Hititler dostça veya düşmanca münasebetlerde buldukları komşu ülkelerin tanrılarını da kutluyorlardı. Böylece bu panteonda hem Sümerlerin mirası olan Anu - Enlil - Ea teslisi, hem de sâmi menşeli çöl anânesinin yarattığı Şamaş-Sin-Adad astral teslisi yer almıştı. Diğer taraftan Hitit metinlerinde İndra, Mitra, Varuna gibi Hindli tanrıların da adı geçmektedir. Bundan başka Hititlerden evvelki Anadolu halkının, proto Hattilerin, Luilerin ve Hurrilerin tanrılarına da tapılıyordu. Meselâ aslında Luiya memleketinin Fırtına tanrısı olan ve Şantaş veya Tarhun adlarıyla anılan Dattas, Hatti ülkesinde de tebcil edilmekteydi.

¹⁰ H. Otten, M.D.O.G. 83 (Berlin 1951) s. 47-71.

¹¹ H. G. Güterbock, Belleten 26 (1943), s. 279.

¹² J. Friedrich, Verträge, Index.

Bundan başka her şehrin, bir Fırtına tanrısı olduğu gibi, dağların, nehirlerin, göklerin ve yerlerin de tanrıları vardı. Bundan dolayıdır ki metinlerde “Bütün Iştarlar”, “Bütün Hepatlar” denilmektedir. Şayanı dikkat olan bir cihet de Hititler’de biri “Göğün güneş tanrısı” diğeri “Yerin güneş tanrısı” olmak üzere iki güneş tanrısının varlığına inanılmasıdır¹³. Bu iki güneş tanrısından birinin yerlilere, diğerrinin hâkim tabakaya ait olduğu tahmin edilebilir. Hititler bu zengin panteonları için, belki yine Mezopotamya tesiri ile, bir Theogonie vücade getirmeğe, tanrılarını bir sisteme bağlamağa muvaffak olmuşlardı. Bu sisteme göre, Hatti ülkesinin baş tanrısı Hurri asıllı Teşup idi. Karısı Hepat da tabii baş tanrıçe mevkiinde bulunuyordu. Nerik ve Zippalanda şehirlerinin Fırtına tanrıları bu ilâhi çiftin oğulları, Tanrıçe Mezullaş kızları, Zintuhhis ise torunlarıdır. Hititler bu tanrısal aileyi maiyetleri olan diğerr bütün tanrılarla beraber Boğazköy’deki Yazılıkaya mâbedinde tasvir etmişlerdir.

Burada araştırmamız için gerekli mesele şudur: Madem ki her şehrin bir Fırtına tanrısı vardır, o halde burada cevher ve mahiyet bakımından aynı olan bir tanrı mefhumu, muhtelif şehirlerde başka başka isimler ve şekiller altında tebcil ediliyor, demektir. Hattâ bu özün Roma çağındaki muhteşem Iuppiter Dolichenus saltanatının Hıristiyanlıkla yıkılmasına kadar yaşadığını yeni tetkikler göstermiştir.¹⁴ Gerçi bu cevher ayniyetinden monoteist bir inanın mevcudiyetini çıkarmak, doğru olmamakla beraber, böyle bir öz birliğini bu yolda bir tekâmül merhalesi olarak kabul etmekle ifrata varılmaz kanaatindeyiz.

Fakat acaba Anadolu kültürü ve bilhassa dini üzerinde en çok tesir yapan Mezopotamya sakinlerinin akidelerinde de bu tarz temayüller veya doğrudan doğruya monoteist düşünceler var mıdır?

Mezopotamya:

Sumer, Akkad, Babil ve Asur kavimlerinin yaratmış oldukları eski Mezopotamya medeniyetinde din, burada yapılan kazı neticelerinin gösterdiği yüksek seviyeye uygun olarak, daha tarihten evvelki zamanlarda bile çok ilerlemiş bir şekilde karşımıza

¹³ A. Götze, L.C.s. 129.

¹⁴ H. Demircioğlu, Der Gott auf dem Stier, (Berlin 1939).

çıkılmaktadır. Filvaki kuzey Mezopotamya'da kalkolitik kültürle karakterize edilen ve Güney Mezopotamya'nın El-Ubeyd kültürüne tekabül eden Tepe Gavra XIX - XVIII. tabakalarında iki mâbed harabesi meydana çıkarıldığı gibi, oturur vaziyette ana tanrıçe figürinleri bulunmuştur.¹⁵ Güney Mezopotamya'nın aynı karakterdeki en eski El-Ubeyd mezarlarında da bu insanların dinî inançlarını gösteren mezar hediyeleri ve muayyen ölü gömme âdetleri tesbit edilmiştir.

Mezopotamya'nın yazısız ikinci kültür safhası olan Uruk kültürüne ait Tepe Gavra VIII de dört mâbed bulunmuş ve bunlardan Batı mâbedinin plânları bile tesbit edilmiştir. Güneyde'ki Uruk kültüründe de aynı suretle bir Kuleli mâbed meydana çıkarılmıştır ki, bu mâbed kuleleri yalnız eski Mezopotamya tarihi boyunca değil, İslâm dininde minare, Hıristiyan dininde çan kulesi şeklinde günümüze kadar varlığını koruyacaktır. Burada Uruk'un IV. tabakasında (M.ö. 3200) yazısının keşfine erişildiğini hatırlamak lâzımdır.

Mezopotamya prehistoryasının üçüncü safhasını teşkil eden Cemdet-Nasr devrinde, tanrısal kuvvetler yerlerini bir takım tanrı ve şehir sembollerine bırakacak kadar ilerlemiştir.¹⁶ Meselâ Uruk şehrinin sembolü bir kamış demetidir, fakat bu şehrin tanrıçesi İştâr olduğu için, İştâr artık bu sembolle gösterilmektedir. Böylece arkayık Sumer vesikalariyle Mezopotamya'da tanrı fikrinin doğuşu ve telâkkisi hakkında bile fikir edinilebilmektedir. Filvaki bu arkayık, metinlerde insan üstü veya tabiat üstü kuvvetleri gösteren kelimelerin başına bir yıldız işareti konulmakta idi. Tanrı determinatifi olarak kullanılan bu yıldız işaretine sumerce "an" (=gök), akkadca samu (=sema) denildi. Fakat bu işaret aynı zamanda sumerce Dinger (tanrı), akkadca İlu (=allah) mânasını da veriyordu. Bu isimlendirme bize eski Mezopotamya sakinlerinin tanrıyı semavî bir mahlûk addettiklerini gösterir.¹⁷ Onların telâkkisine göre, bu tanrısal kuvvetler ölümsüz olmakla beraber, beşerî haslet ve zaafarla da muttasıftırlar. Yani tanrılar da insanlar gibi, bir tanrılar topluluğu içinde yaşamakta, aile kurmakta, aşk ve intikam gibi hislerle

¹⁵ A. Parrot, *Archéologie mesopotamienne* (Paris 1946), s. 409.

¹⁶ B. Landsberger, *D.T.C.F. Dergisi* II, s. 421.

¹⁷ E. Dhorme, *Les Religions de Babylonie et d'Assyrie* (Paris 1945) s. 12 de bunu Mezopotamya dinindeki astral ulûhiyetler nisbetinin çokluğu ile izah ediyor.

hareket etmekteydiler. Bundan dolayı da tanrılar insan şeklinde (anthropomorphe)dırlar. Burada her sitenin özel bir tanrısı vardı. Bundan başka Mezopotamya birçok istilâlara maruz kaldığından her yeni gelen kavim kendi tanrısını birlikte getiriyordu. Müstevililer kendi tanrılarını ihmal etmemekle beraber, yeni vatanlarında buldukları tanrılara da tapmakta kusur etmiyorlardı. Böylece bir sürü tanrı vücade gelmiş oluyordu. Fakat daha Erhanedan (Predynastique) devrin sonunda bu tanrı zenginliği düzenlenmiş bir şekilde karşımıza çıkmaktadır. ¹⁸ Bu sisteme göre, Mezopotamya tanrıları kâinat tanrıları, Gök tanrılar ve tabiat tanrıları olmak üzere üç büyük kısma ayırmıştılar ¹⁹.

I — KÂİNAT TANRILARI :

- a) Gök âleminin tanrısı Anu: Aslında Uruk şehrinin tanrısı olan Anu, Sumer Teogonyasında Tanrılar kiralıdır. Mukaddes hayvanı boğa, astral rakamı 60 dır.
- b) Yeryüzü âleminin tanrısı Enlil (veya Ellil) Nippur şehrinin tanrısı idi. Teogonya'ya göre bütün mahlûkatın mukadderatını o tayin eder. Astral rakkamı 50 dir.
- c) Sular ve yeraltı âleminin tanrısı Ea: Vaktiyle Fıratın denize döküldüğü yerde kâin olan Eridu şehrinin tanrısı idi. Sembolü balık, rakkamı 40 dır. Derin sulara hâkimiyeti dolayısıyla aynı zamanda akıl ve hikmet tanrısıdır. ²⁰

II — ASTRAL TANRILAR :

- a) Ay tanrısı Sin: Sumerler zamanında Ur şehrinin tanrısı iken adı Nannar idi. Sembolü hilâl, rakamı 30 dur. Ay safahatının tezahürlerine göre muhtelif şekillerde tasvir edilirdi. Adaletin korucusu Güneş, evine çekildiği zaman, yani geceleri adaleti o beklerdi.
- b) Güneş tanrısı Şamaş: Sumerler zamanında yalnız Larsa şehrinin tanrısı idi. Sembolü güneş kursu, rakamı 20 dir.

¹⁸ B. Landsberger, D.T.C.F. Dergisi III, s. 137.

¹⁹ E. Dhorme, L.c.

²⁰ Berossos'un rivayetine göre, insanlara tarlaları sürmeyi, ev yapmayı, şehirler kurmayı, yazıyı, ilmi ve sanatı velhasıl herşeyi Oanes isminde denizden çıkan bir mahlûk öğretmiştir. Virolleaud, Legendes babyloniens et cananaens (Paris 1949).

Aynı zamanda gündüzün mümessili olduğundan, Sumerler onu UTU (gün) idogramıyla de gösteriyorlardı, bazan da Babbar (gümüş) idogramını kullanıyorlardı. Adaletin hâkimi, hekimliğin ve dolayısıyla falcılığın koruyucusudur.

- c) Yıldız tanrı İştâr: Menşeyi Uruk tanrıçesi İnanna'dır. İştâr ismini Akkadlar zamanında almıştır. Astral teslise dahil edilen bu tek tanrıçe cinsî hayatın, zürriyetin koruyucusu olmakla insanların müvellidi, yani Büyük Ana (Magna matar) dır. Teogonyaya göre İştâr, Sin'in kızı ve Şamaş'ın kız kardeşidir. Sembolü akşam ve sabah yıldızıdır, rakamı 15 dir. İştâr aynı zamanda harp ve av tanrıçesidir. Efsaneye göre, her yıl ölen tabiat ile yer altına indiğinden, ölüm tanrıçesi de sayılır.

III — TABİAT TANRILARI:

Bu tanrıların başında Fırtına tanrısı İşkür (Sumerce) veya Adad (Akkadca) gelmektedir. Sonra av ve harp, tayfun tanrısı Ninurta ve onunla birleştirilen Kiş şehri tanrısı Zababa vardır. Ateş tanrısı ise muhtelif isimler taşımaktadır: Gibil ve Girru veya Nusku da deniliyordu. Nehirler, ırmaklar veya kanallar tanrıçesi ise Nanşe'dir. Bu arada bereket tanrısı Dumuzi (Tammuz) ile buğday ve yazı tanrıçesi Nisaba da sayılır. Bu guruptan daha bir çok tanrı ve tanrıçeler vardır.

Öyle anlaşılıyor ki, Sumer teologları tarafından tertiplenen bu teogonya, I. Babil sülâlesi zamanına kadar aynen muhafaza olunmuştur. Fakat Amurritler bu sülâle ile Mezopotamya'da hegemonya'yı ellerine geçirince, Babil baş şehir yapıldığı gibi, evvelce önemsiz bir tanrı olan Babil tanrısı Marduk'a da baş tanrı payesi verilmiş, eski büyük kâinat tanrılarının bütün vasıfları ve kudretleri ona izafe edilerek yeni ve genç bir tanrı tipi yaratılmıştır. Yani bu devirde artık Ea, Marduktur. Enlil yine Marduktur. Nitekim meşhur Yeniyl bayramlarında bu devre ait bir kasidede Marduk'a şöyle hitap edilmektedir ²¹.

Sana Nabu denmez mi, Borsippa'da oturmaz mısın?

Sâna Zababa denmez mi, Kiş'te oturmaz mısın?

Sana Nergal denmez mi, Kutha'da oturmaz mısın?

²¹ A. Jeremias, Allgemeine Religions-Geschichte (München 1918) s. 33.

Bu şiiirde Borsippa tanrısı Nabu ile Kiş tanrısı Zababa ve Nergalin Marduka eşit tutulduğu açıkça görülmektedir. Babil mitolojilerinde böyle birçok sinkretistik tanrılar vardır. Nitekim daha sonraları, yani Asur hâkimiyeti zamanında Marduk'a atfedilen bütün vasıflar, bu defa da tanrı Asur'a verilmektedir ²². Ancak, Asur devrinde bu birleştirmede, bu müsavi tutmada bir adım daha ileri gidildiğini görüyoruz. Asurluların tanrısı, zaptedilen bütün ülkelerin de tanrısı yapılmıştır. Fakat Asurlular diğer şehirlerin tanrılarını tamamen ortadan kaldırmamışlar, sadece onları ikinci dereceye indirmişlerdir. Böylece ilk defa olarak mahallî tanrıdan millî tanrı mefhumuna doğru bir oluş, bir tekâmül ile karşılaşmaktayız.

İşte Mezopotamya teogonyasında böyle diğer bütün tanrıların vasıf ve kudretlerini bir tek tanrıda toplamada Jeremias mahallî bir monoteizm temayülü görmek istemektedir. ²³ Acaba Mısır'da da bu tarz monoteist temayüller var mıdır?

Mısır:

Mısır dini de, şüphe yok ki diğer bütün iptidai dinler gibi, evvelâ insana dost veya düşman tabiat kuvvetlerine tapma ile başlamıştır. Gerçekten de daha Predinastik devirde burada her nomun bir totemi olduğunu biliyoruz. Sonraları bu totemler her şehrin kendi tanrısı olmuştur. Meselâ eski imapratörlük zamanında Memphis'te Apis öküzü olan tanrı Ptah'a, Busiris'te (Abydos) Osiris'e, Hermontis'de tanrı Mont'a, kuzeyde Heliopolis şehrinde ise Menevis boğası şeklinde güneş tanrısı Atun'a tapılıyordu. Bu şehirler arasında, tıpkı Mezopotamya'da olduğu gibi, hegemonyayı elde eden şehrin tanrısı, diğer şehirlerin tanrılarında hâkim sayıldığından, baş ilâh oluyordu. Meselâ en eski devirlerde Teb şehri prensleri Aşağı ve Yukarı Mısır'ı tek idare altında birleştirdikleri zaman, Teb şehrinin bir koç şeklinde tasvir edilen tanrısı Amon da baş ilâh payesini almıştı. Mısır dinini Mezopotamyanınkinden ayıran bir özellik de, Mısır tanrılarının çoğunun son zamanlara kadar hayvan şeklinde veya insan vücutlu, hayvan başlı karışık mahluklar şeklinde tasvir edilmeleridir. Meselâ Khnum = koç, Anubis = çakal, Hathor = inek, Bastet = kedi, Horus = şahin, Sobek = timsah, Sekhmet

²² Schwenzler, AfO VIII, s. 113.

²³ A. Jeremias, L.c.s. 33.

= dişi aslan v.s. gibi. . . Bundan başka Mısır'da dağ ve nehir gibi tabiata da tapılıyordu. Bir Nil tanrısı vardı, bir gökyüzü tanrısı Nut vardı. Bu tabiat tanrıları arasında, herhalde iklim şartlarının icabı olarak, bilhassa güneş tanrıları birinci derecede rol oyanamaktadırlar. İlk zamanlarda her yerin ayrı bir güneş tanrısı vardı. Böylece bir tanrılar alayı meydana gelmiş oluyordu. İşte Mısır rahipleri de Mezopotamya teologları gibi, daha çok erkenden bir yığın Mısır tanrılarını muayyen bir sisteme bağlamışlardır. Fakat Mısır teogonyası Sumerlerinki gibi tek bir sistem halinde olmayıp, bir çeşit akideler manzumesi halindedir.²⁴ Yani bütün güneş tanrıları bir aile içinde, bütün ölümler tanrıları da başka bir aile içinde toplanmışlardır. Meselâ Heliopolis rahipleri güneş tanrısı için şöyle bir şecere vücade getirmişlerdi²⁵:

$$\begin{array}{c}
 \text{Atun (= Re)} \\
 | \\
 \text{Şu + Tefnet} \\
 | \\
 \text{Keb + Nut} \\
 \hline
 \text{Osiris + İsis} \qquad \qquad \text{Set + Neftis}
 \end{array}$$

Filvaki bu birleştirme faaliyeti, bilhassa kuzeyde Heliopolis rahipleri tarafından kendi güneş tanrıları etrafında toplanmakta idi. Heliopolis doktrinine göre dünyanın yaratılışı ve tanrıların nizamı şöyle idi:

“Gök ve yer doğmadan evvel, hiçbir sürüngen, hiçbir su mah-lûku yaratılmadan evvel ilkel su Nu’dan güneş tanrısı Atun doğduğu zaman, üzerinde durulabilecek hiçbir yer bulamadı. O zaman bir tepenin üzerine çıktı ve Heliopolisteki “benben” taşı üzerine doğdu. Baktı ki yalnızdı, kendisine arkadaşlar yaratmayı düşündü. Tükürdü, bu tükürkten tanrı “Şu” ile tanrıçe Tefnet oldu (Bu iki kelime de tükürmek mânasına geliyordu). Şu ile Tefnet’ten Keb ile Nut oldular. Bunlar yer ve gök tanrılarıdır. Bunlar da oğulları Osiris ve Set ile kızları İsis ve Neftis’i dünyaya getirdiler. Dünya Horus’un

²⁴ A. Jeremias, L.c.s. 65 de bunun sebebini istilâlarda bulmakta ise de, Mezopotamya da aynı suretle birçok istilâlara maruz kalmış olduğundan, sebep bu olmasa gerektir.

²⁵ A. Jeremias, L.c.s. 66.

idaresine girmeden evvel, bu dokuz tanrı kâinatı idare ettiler.” Fakat “Heliopolis’in büyük dokuzları” veya sadece “Enneades” = dokuzlar” denilen bu tanrısal ailenin her şehirde kabul görmesi için, başta İsis’in oğlu Horüs olmak üzere Thot, Maat, Anubis ve ikinci derecedeki bazı tanrıları da ilâve ederek ikinci bir “Küçük dokuzlar” gurubu meydana getirildi. Heliopolis teologlarının yarattıkları bu teogonya, başa kendi şehirlerinin baş tanrısının adını koymak şartıyla diğer şehirler tarafından da aynen muhafaza olundu²⁶. Mamafih, bunun istisnaları vardır. Meselâ Teb Dokuzlarının sayısı onbeştir. Abydos Enneadları arasında ise hiçbir Heliopolis tanrısı yoktur. Bilâkis 2 Khnum, 1 Thot, 2 Horus ve 2 Up-uaut’dan müteşekkildir. Muahhar devirlerde sun’î olarak elde edilen bu “Dokuzlu” teşekküle bir ilâh gibi tapılmış olması dikkate değer. Bu Heliopolis doktrini rakip şehirlerden biri olan Memphis tarafından da kabul edilmemişti. Zira eski bir idare merkezi olan Memphis’in tanrısı Ptah çok kudretli ve nüfuzlu bir tanrı idi. Bundan dolayı Memphis rahipleri de ayrı bir “Dokuzlar” sistemi meydana getirdiler. Bu sistemin dokuz tanrısından hepsi yine başka bir vasfı olan tanrı Ptah idi. Böylece daha eski Devlet zamanında güneş ilâhı Re, sekiz ilâhtan müteşekkil bir gurubun başındadır. Tek bir güneş tanrısı yaratmak hususundaki bu faaliyetleri Orta imparatorluk devrinde de görüyoruz. Fakat idare merkezi Teb şehrinin tanrısı Amon’un rahipleri bu tarz faaliyetleri daima önlemesini bilmişlerdir. Ve bu hal Amarna çağına²⁷ kadar devam etmiştir.

Bu devirde IV. Amenofis (1380 — 1363) din tarihi bakımından çok mühim bir hamle yapmıştır: Teb ilâhı Amon’un yerine Heliopolis şehrindeki güneş tanrısı Atun, Atun’un tecelli ettiği ışıklı güneş kursu ile birleştirilerek baş ilâh ilân ediliyor. Kral mâbedlerden, âbidelerden Amon ismini sildirdiği gibi, kendi taht adı olan Amenhotep (Yunancası Amenophis)deki Amon’un yerine, yeni tanrısının ismini koyarak Akh-en-Aten (= Atonu memnun ediyor) adını alıyor. Karısının, kızlarının ve damadlarının adlarını da aynı suretle değiştiriyor. Teb’den uzaklaşmak ve onun önemini küçültmek için, Teb’ten 450 Km. kuzeyde Beni Hasan civarında yeni bir idare merkezi kurarak şehire Aket Atun (Atun’un ufku) adını veriyor²⁸.

²⁶ Adolf Erman, *La religion des égyptiens* (Paris 1937), s. 117-118.

²⁷ M.ö. 1400—1350 yılları arasındaki devre denilir, bu hususta bk. F. Kınal, *D.T.C.F. Dergisi II* (1943), s. 99-106.

²⁸ Eduard Mayer, *GdA II*, 1 (Berlin u. Leipzig 1915) s. 392 v.d.

IV. Amenofis'in bu yeni dininin akidelerini ve Atun kültürünü bu şehrin bugün meydana çıkarılan harabelerindeki kitabeler ve kabartmalar sayesinde öğrenmek kabil olmuştur. Atun dininin esası şu idi: Umumiyetle sanatkârların tanrısı ve koruyucusu sayılan Heliopolis güneş tanrısı, sanatkârlara nasıl diğer insanların göremedikleri, yapamadıkları hakikatları göstererek resmettiriyorsa, parlak ve nazif ışıkları ile bundan böyle bütün meçhulleri, bütün karanlıkları da aynı suretle aydınlatacak, insanlara doğru olanı, hakikati açık olarak gösterecektir. Çünkü, Atun diğer bütün tanrıların vasıflarını kendisinde toplamaktadır. Hakikî bir tek tanrı vardır: Güneş kursu Atun ile güneş ışığı tanrısı Re'nin birleşmesinden meydana gelen Re-Atun. Fakat idaresinin sonlarına doğru Amenofis IV güneş tanrısı ile "incarnation,, suretiyle kendisine de taptırmıştır.²⁹

Görülüyor ki, IV. Amenofis'in reformu hakikî bir güneş mono-teizmidir. Firavun bu ilhamı acaba nereden almıştır? IV. Amenofis'in yeni tanrısına ithaf ettiği bir güneş kasidesi vardır. Şayanı dikkat olarak bu kasidenin esas fikirleri Tevrat Mezamirleri ile tam bir benzerlik gösterir.³⁰ Bundan dolayıdır ki, Amenofis'in reformunda bir sâmi menşе görmek isteyenler olmuştur. Halbuki, Yahudi mono-teizmi ile Amarna devrindeki güneş mono-teizmi arasında fark vardır.

1 — Tevratdaki paralel yerler en az 3-4 asır sonraya aittirler.

2 — Atun adı, sâmi menşeli bir kelime değildir, klâsik mısırcadır.

3 — Amarna mâbedlerinde Atun'un tasviri, bir kursu çevreliyen güneş huzmelerinin "Ankh,, denilen hayat işaretini tutan ellerle gösterilir ve bu tasvirlerle daha ehlam metinlerinde raslanmaktadır. Halbuki, Yahudi tanrısı Jahve'nin tasviri yoktur.

Bütün bu deliller Atun'un menşeyinin Mısırlı olduğunu göstermektedir, buna göre de IV. Amenofis bu ilhamını yine kendi memleketinden almıştır. Filvaki, bilhassa XVIII. sülâle zamanında ve III. Tutmosis'ten itibaren Heliopolis'in güneş tanrısı Re'ye karşı büyük bir tevccüh gösterilmeğe başlandığını görüyoruz. Teb'li Amon, Horus, Khnum ve Atun - Re ile birleştirilir.³¹ Bu hareketin sebebi, bu Firavunun tahta çıkmasıyla beraber, Amon rahiplerinin siyasette de ön plâna geçmeleri ve gittikçe şöhreti artmakta olan Heliopolis

²⁹ A. Jeremias, L.c.s. 75.

³⁰ JA 233, s. 182.

³¹ Adolf Erman, Agypten (Thübingen 1922) s. 296-297.

rahiplerine karşı, Firavunlara kendilerinin Amon'un oğlu olduklarını ilân etmeleri için baskı yapmağa başlamalarıdır. Gerçekten daha III. Tutmosis'in oğlu II. Amenofis'in unvanları arasında kraliyet protokolunda ilk defa olarak "Heliopolis'in tanrı naibi" sanı görülür. Aynı kiral Mitanni büyüklerini kabul ettiği zaman, "Bana delâlet eden, emir veren babam Re'dir" demektedir. IV. Tutmosis'in Sfenks ile konuştuğu meşhur rüya sahnesinde Sfenks Kırالا: "Beni işit, beni gör. Ey oğlum Tutmosis! Ben, senin baban Harmakhis-Khepri-Re-Atun'um! Yeryüzündeki canlı başlar üzerindeki krallığını sana bağışlıyorum" diyor.³² Atun reformunu yapan kralın babası III. Amenofis ise, Eğlence gölü üzerinde kraliçe Teje ile dolaştığı sandalına "Atun parlıyor" adını vermesi, Atun tanrısına karşı beslenen sempatinin devam etmekte olduğunu ifade eder. Berlin müzesinde bulunan bir kabartma üzerinde güneş tanrısı, Horüs'ün ananevi tasviriyle, yani şahin başına konulmuş bir güneş kursu ile gösterilmiştir. Taşın üzerinde "Şu isimle memnun olan Harakhti Atun'dur" ibaresi ile IV. Amenofis'in tasviri ve kartuşu bulunmaktadır. Fakat bir isim kazılmış ve tekrardan yazılmıştır. Böylece bu eserin vaktiyle III. Amenofis'e ait olduğu anlaşılmıştır³³

Görülüyor ki, IV. Amenofis hiçbir zaman ortaya yepyeni bir din çıkarmış değildir, o sadece seleflerinin başladığı, fakat tamamen tatbik edemedikleri işi katî neticeye bağlamıştır. IV. Amenofisi bu katî karara sevkeden âmil, dahili siyasette Amon rahiplerinin baskısından kendisini kurtarmaktır. Bunun için de öteden beri Amona ve Amon rahiplerine rakip olan Heliopolis tanrısını ve rahiplerini ele almıştır. Diğer bütün tanrıların kudretlerini Atun'da toplamak suretile yeni bir tek tanrı yaratmıştır. Bu tek tanrı güneştir. O halde Mısır'ın, Amarna çağında bir monoteizme eriştiğine şüphe yoktur. Fakat bu reform, kurucusunun ömrü ile sona ermiş, müteakip XIX. sülâle zamanında yeniden tanrı Amon muzaffer olmuştur.

Filistin:

XIX. sülâlenin sonunda, M.Ö. I. Bine geldiğimiz zaman, Filistin'de hakikî bir tek tanrılı din olan Musa'nın Yahvenizmi ile karşılaşılıyor. Gerçekten kültür sahasında büyük bir varlık gös-

³² JA 233, s. 181-199.

³³ L. Borchardt, MDOG 57, s. 18 v.d.

teremiyen İbranilerin dünya tarihinde önemli bir yer işgal etmelerinin sebebi. şüphe yok ki, ilk defa olarak tek bir tanrı etrafında toplanmalarıdır.

Bilindiği üzere bu din hakkında yegâne kaynak Tevrat'tır. Geçen asrın başlarında Tevrat'ın artık işe yaramaz efsaneler mecmuası olduğu zehabı uyanmıştı. Fakat Eski Şark'ın çivi yazılı metinleri okunup anlaşıldıkça, Tevrat rivayetlerinin içinde birçok hakikatlerin gizlendiği artık anlaşılmış bulunmaktadır.

Tevrat rivayetleri İbrani monoteizmini Musa'nın şahsı etrafında toplamaktadır. Musa dininin esası şudur: Yalnız bir Allah vardır ve ondan başka tapacak tanrı yoktur (Genesis XX, 3-4). Fakat bu dinin en mühim nâsı, bu tek tanrının maddî âlemin üstünde mânevî bir varlık olarak tasavvur edilmesidir. Aynı zamanda bu tanrı ahlâk prensiplerinin de koruyucusudur. Musa, bugünkü üniversal dinlerin esasını teşkil eden bu yüksek fikire nasıl erişmiştir, diye sorulabilir? Musa'nın muhitini teşkil eden memleketlerden evvelâ Mısır ve buradaki güneş monoteizminin hatıra gelmesi tabiidir.

Fakat tetkik edilirse, bu iki monoteist din arasında hiçbir benzerlik olmadığı görülür. Zira Mısır'ın güneş monoteizminin Re-Atun tanrılarının birleştirilmiş bir tanrı olduğunu ve bunun siyasî sebeplerle sunî olarak yapıldığını gördük. İsrail monoteizminde ise, tanrı Yahve yalnız İsrail kavmini kendi kavmi olduğu için, Firavun'un zulmünden kurtarmıştır. Kutrardığı için de İsrail kavminin tanrısı olmuştur, Yahve, Musa'ya: "Ben, ben olanım" demektedir (Genesis III 14). Bundan başka tanrı Yahve İsrail kavmini doğru yola sevk ediyordu. Yani insan eliyle yapılan putlara tapmağı men ediyordu. (Genesis XX 4-5). Amarna'daki Güneş monoteizminde ise, değil yalnız tanrı Atun, bu dinin peygamberi sayılan Firavun'un bile kendisine tapılmasını istediğini gördük. Güneş monoteizminin ahlâk meseleleriyle hiçbir ilgisi yoktur. Tanrı Atun'a her çeşit takdimeler ve kurbanlar sunulurdu. Gerçi tanrı Yahve'ye de kurban verilmektedir, fakat iki kurban arasında fark vardır; Amenofis'in güneş tanrısı, bütün eski tanrılar gibi, kurbanı insanlardan beklediği yiyecek mahiyette kabul eder, Musa'nın Yahvesi ise, günah işliyen kulların günah kefareti olarak kurban kabul etmektedir. Bu yeni dinin telâkkisine göre, en iyi kurban bile tanrı nezdinde birşey ifade etmez, yeter ki o günahkâr nedamet ve pişmanlıkla içini temizliye-

rek suçunu itiraf etsin (Levililer IV, 5-6). Yahudi monoteizminin diğer bir hususiyeti de görünmiyen tek kadiri mutlak mefhumuyle birlikte peymaberliğin ortaya çıkmasıdır.

Böylece söylediklerimizi hülâsa etmek lâzım gelirse, bugün müslümanlık, hıristiyanlık gibi üniversal dinlerin başlıca esaslarını teşkil eden tek tanrı mefhumu Eski Şark'ta doğmuştur. Bu mefhum ilk defa Mezopotamya'da hâkim şehir tanrısının tabii şehir tanrılarına üstün tutulması şeklinde başlayıp millî bir tanrı mahiyetini iktisap etmiştir. Mısır'da M.ö. XIV. asırda görülen güneş monoteizmi ise, XVIII. sülâle Firavunlarının rühban sınıfının tazyikinden kurtulmak için yaptıkları siyasî bir gayretten başka birşey değildir. Gerçek monoteizme ancak M.ö. X. asır başlarında İsrail kavminde rastlanır. Fakat unutmamak lâzımdır ki, Musa'nın dini de kolayca kabul edilmemiştir. Zira politeist telâkîlerin insan ruhunun derinliklerine kadar işlemiş olan köklerini bir hamlede çıkarıp atmak kabil olmuyordu. Bundan dolayı Yahudi cemaatleri arasında Ba'allere tapma âdeti, birçok Yahudi peygamberlerin bütün ikaz ve tehditlerine rağmen, Asur Devleti'nin kan ve ateş üzerine kurulmuş olan imperyalist siyasetinin, Suriye, Filistin şehirlerini harap etmesine ve Babil esaretine kadar devam edecektir. Tıpkı Batı Avrupa'da Hıristiyanlığın yayılmasında Neron zulümlerinin âmil olduğu gibi..

